

UOT. 325. 1/3 : 479 (24) «19» 20-y vek.

**AZƏRBAYCAN SSR CƏNUBİ QAFQAZIN ƏN ÇOXMİLLƏTLİ
RESPUBLİKASIDIR (1920-1930-cu illər)**

F.Ə.ƏLİYEVƏ

*A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
tofig 2014 @ rambler.ru*

1920-ci il 28 aprel işğalından sonra Şimali Azərbaycanda sosializm quruculuğu başlandı. Azərbaycan SSR-in təşkili və 1920-1930-cu illərdə onun siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər əhalidə də öz əksini tapdı. 1926, 1937 və 1939-cu illərdə əhali siyahıyaalmaları üzrə respublika əhalisi içərisində azərbaycanlıların payı 1926-cı ildə olan 62,1%-dən 1937-ci ildə 58,2%-ə enmişdi. Ermənilərin sayı mütləq şəkildə artmış, ümumi əhali içərisində payı eyni qalmışdı. Rusların sayı 1926-cı ildə 9,5 %-dən, 1937-ci ildə 15,7 %-ə, 1939-cu ildə isə 16,5%-ə çatmışdı. Mərkəzin azərbaycanlıları sıxışdırmaq, respublika ərazisinə digər millətlərin və xalqların nümayəndələrini köçürmək siyasətinin nəticəsi olaraq, onların sayı 100-ə çatmış, beləliklə Azərbaycan SSR Cənubi Qafqazda ən çoxmillətli respublika olmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan SSR, milli tərkibi, etnik tərkib, əhali, xalq

Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixində böyük rola malik olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqut edib sovet hakimiyyətinin elan edilməsindən sonra Azərbaycanda sosializm quruculuğu prosesi başladı.

İlk dövrlərdə Azərbaycanda sosializm quruculuğunun mərkəzi məsələsini dövlət quruculuğu məsələləri təşkil edirdi. Proletariat diktaturası haqqında təlimə uyğun olaraq köhnə dövlət aparatı ləğv edilir, yeni dövlət idarəetmə orqanları yaradılırdı.

Tədqiq edilən dövrdə həyata keçirilən birinci, ikinci beşilliklər və üçüncü beşilliyin ilk illəri tədricən formalaşmaqda olan totalitar rejimin bütün vasitələri ilə həyata keçirildi və respublikanın sosial-iqtisadi strukturunda müsbət dəyişikliklər yaratdı. Yeni sənaye müəssisələri tikilərək istifadəyə verildi, müvafiq infrastruktur yaradıldı. 1920-30-cu illərdə Azərbaycan SSR-in bütün sahələrində olduğu kimi, mədəni quruculuqda da əsaslı yeniliklər baş verdi. Savadsızlığın ləğvi, yeni təhsil sisteminin yaradılması, elmin tərəqqisi, geniş mədəni-maarif müəssisələrinin təşkili və b. onun istiqamətləri idi [1].

Azərbaycan SSR-in təşkili və 1920-30-cu illərdə onun siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər əhalidə də əksini tapırdı. İlk növbədə, əhali sayının artmasını qeyd etmək lazımdır. Əgər 1920-ci ildə respublika əhalisinin sayı 1.952 min idisə, 1926-cı ildə 2.314 min, 1939-cu ildə isə 3.205.2 min nəfər olmuşdur. Əhalinin orta illik artımı 2,5-2,7 % arasında idi [2, 7].

Azərbaycan əhalisinə dair tədqiqatın müəllifi K.Məmmədov xüsusi hesablama əsasında Azərbaycan SSR əhalisinin illər üzrə say dinamikasını müəyyənləşdirməyə cəhd etmişdir [3, 240].

Lakin K.Məmmədov hesablama metodikasını təqdim etmədiyindən onun elmiliyi etimad yaratmır. Digər tərəfdən bu hesablamanın aparılmasından sonra 1937-ci il əhali siyahıyaalınmasının nəticələri elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Həmin əhali siyahıyaalınmasının nəticələrinə görə Azərbaycan SSR-də 3.056,978 nəfər qeydə alınmışdı [4, 17]. Bu, K.Məmmədovun hesablamasından 25,7 min nəfər azdır.

Beləliklə, məlum statistik materiallar və elmi dövriyyəyə yeni daxil edilmiş faktlar əsasında 1920-1930-cu illərdə Azərbaycan SSR əhalisinin say dinamikasını yenidən hesablamaq zərurəti ortaya çıxdı. Bu məlumatları aşağıdakı cədvəldə (Cədvəl 1) ümumiləşdirək.

Cədvəl 1

Azərbaycan SSR əhalisinin sayına dair əsas statistik göstəricilər
[4; 5; 6; 7; 8; 9]

İllər	Əhalinin sayı (min nəfərlə)	Artma (+), Azalma
1920	1.952,0	
1922	1.863,0	- 89
1923	2.004,7	+ 141,7
1925	2.006,8	+ 2,1
1926, 17 dekabr	2314,3	+ 307,5
1928	2417,6	+ 103,3
1929	2.412,5	- 5,1
1931	2.719,1	+ 306,6
1932	2.837,8	+ 118,7
1933	2.891,0	+ 53,2
1937, 6yanvar	3.056,9	+ 165,9
1939, 17 yanvar	3.209,8	+ 152,9

Cədvəl 1-in təhlilindən aydın olur ki, Azərbaycan SSR əhalisi yalnız 1923-cü ildən sabitləşməyə başlayır. 1920-ci illərin ortaları – 1930-cu illərin əvvəllərində artım müşahidə olunur. 1937-ci il əhali siyahıyaalınmasının yekunları repressiyaları özündə əks etdirir. Azərbaycanın demoqrafik inkişaf tarixindən bəhs edən müəllifə görə «1937-cü il siyahıya alması real vəziyyəti müəyyən etdikdən sonra onu saxtalaşdırmaq üçün 1939-cu il siyahıyaalması keçirilmiş, əhalinin sayı süni şəkildə artırılmışdır. Bu artım təxminən 1937-1938-ci illərdə repressiya olunanların sayına bərabər qəbul edilə bilər. Bunu tapmaq üçün 1932-1936-cı illərin orta artım sürətinə əsasən 1939-cu ildə əhalinin güman edilən sayını (3143,8 min nəfər) tapıb ondan siyahıyaalma əsasında

da müəyyən edilən rəqəm (3209,8 min) çıxılsa fərq (66 min nəfər) axtarılan rəqəmi göstərəcək» [10, 86]. Azərbaycan SSR əhalisinin say dinamikasını müəyyən etdikdən sonra əhalinin milli tərkibinə keçə bilərik.

1918-ci il mayın 28-də elan edilən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti də əhalinin milli-dini tərkibinin müəyyənləşdirilməsinə xüsusi önəm verirdi. Bu məqsədlə 1917-ci il Qafqaz təqviminin məlumatları əsasında «Azərbaycan Respublikasının əhalisi» adlı cədvəl tərtib edilmişdi. Cədvəldən aydın olduğu kimi müsəlmanlar, onlar əsasən azərbaycanlılar idi, 1952250 nəfər, yaxud 68,2% təşkil edirdi; ermənilər 622006 nəfər (21,4%), gürcülər 14794 nəfər (0,6%), ruslar 214.930 nəfər (7,5%), başqaları 57882 nəfər (2,3%) idi [11, 51].

1922-ci ildə SSRİ təşkil edildikdən sonra Ümumittifaq əhali siyahıyaalması keçirilməyə başlayır. İlk Ümumittifaq siyahıyaalınması 1926-cı ilin dekabrında reallaşdırılır. 1926-cı il əhali siyahıyaalınmasının öyrənilməsi tələbatı da nəzərə alınmışdı. Ümumiyyətlə, 1926-cı il əhali siyahıyaalınmasında 194 millət və xalq qeydə alınmışdı, onlardan 160-ı bilavasitə SSRİ-də yaşayan millət və xalqların nümayəndələri, 34-ü isə SSRİ hüdudlarından kənarında yaşayanlar idi [12, 12].

1926-cı il əhali siyahıyaalması həmin dövrdə Azərbaycan SSR-də yaşayan bütün millət və xalqları qeydə alan yeganə əhali siyahıyaalması kimi tarixdə qalmışdır. Zaqafqaziya əhalisi adlı statistik məcmuədə bu barədə yazılmışdır: ZSFSR tərkibinə daxil olan respublikalardan etnoqrafik baxımdan ən rəngarəngi Azərbaycandır, orta yeri Gürcüstan tutur və daha çox yekrəngi Ermənistan təmsil edir. Azərbaycan ərazisində siyahıyaalma ilə 95, Gürcüstanda 74 və Ermənistanda 48 müxtəlif xalq qeydə alınmışdır [13, IX]. Bu fakt göstərir ki, Azərbaycan SSR Cənubi Qafqaz respublikaları içərisində ən çoxmillətlisidir.

1926-cı il əhali siyahıyaalınmasına əsasən Azərbaycan SSR-də 94 millət və xalq qeydə alınmışdır [13, 8].

İndi isə 1926-cı il əhali siyahıya alması üzrə bəzi millət və xalqların sayına dair cədvəli (Cədvəl 2) nəzərdən keçirək. Cədvəldə adı çəkilən millət və xalqlardan nisbətən çoxsaylı olanları say üzrə təsniflədsək, aşağıdakı vəziyyət alınar: türklər (azərbaycanlılar – **F.Ə.**) 62,13%, ermənilər 12,18%, ruslar 9,53%, talışlar 3.34%, kürdlər 1.78%, ləzgilər 1,61%, tatlar 1,23% və i.a. təşkil edirdi.

Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin 1930-cu il 14 noyabr tarixli qərarı ilə Xalq Maarif Komissarlığı tərəfindən 1931-ci ildə aparılmış əhali qeydiyyatı da əhalinin milli tərkibinə geniş yer ayırmışdı. Milli tərkib, yaş, cins, bisavadlıqla kombinasiyada nəzərdən keçirilmişdi [14]. Həmin qeydiyyatın materiallarından görüldüyü kimi, milli tərkibdə 22 başlıq qeydə alınmışdır. Onlardan 19-u bilavasitə ayrı-ayrı etnoslara aiddir, qalanlar isə Qafqazın başqa millətləri, başqa millətlər və naməlum millətlər kimi ifadə edilmişdir.

Türklərin (azərbaycanlıların) ümumi sayı 1.587 701 nəfər, yaxud 60,2% təşkil edirdi. Ermənilər isə 328. 997 nəfər və ya 12, 47% idi. Sayca daha çox

millətlər içərisində üçüncü yeri ruslar tuturdu. Ruslar 327 773 (12, 43%) idi. Ləzgilər ümumi əhalinin 3, talışlar isə 3,39%-ni təşkil edirdi. Tatlar ümumi əhalinin 2,30%-ni təşkil edirdi. Qalan millət və xalqlar ümumi əhalinin bir faizindən aşağı idi [14, 8].

Azərbaycan SSR əhalisinin 1930-cu illərin sonlarına aid etnik tərkibi 1937 və 1939-cu illər əhali siyahıyaalınmalarının yekunlarında əks olunmuşdur. Lakin 1937-ci il siyahıya alması ərəfəsində Sovet dövlətinin başçısı İ.Stalinin əhalinin etnik tərkibi ilə bağlı məsələyə münasibəti nəinki, qeyd olunan əhali siyahıya almalarına, həmçinin 1941-1945-ci illər müharibəsindən sonrakı digər əhali siyahıya almalarında (1959, 1970, 1979) etnik tərkibin qeydinə ciddi təsir göstərdi. İ.Stalin VIII Sovetlər qurultayında (1936) SSRİ Konstitusiyasının layihəsi haqqında məruzə ilə çıxış edərkən demişdi ki, Sovetlər İttifaqına 60-dək millət, milli qrup və xalq daxildir [12, 13]. Bununla əlaqədar olaraq göstərilən əhali siyahıya alınmalarında etnik tərkibə daxil olan millətlərin sayı süni şəkildə azaldılmışdı.

1937-ci il əhali siyahıya alınmasının yekun materiallarına görə Azərbaycan SSR-də aşağıdakı millət və xalqlar qeydə alınmışdı (ardıcılıq siyahıyaalınma materiallarında olduğu kimi saxlanılır): ruslar – 479008 nəfər; farslar – 1498 nəfər; talışlar – 99145 nəfər; tatlar – 56933 nəfər; kürdlər 10878 nəfər; ermənilər – 370164 nəfər; avarlar – 12854 nəfər; ləzgilər – 104290 nəfər; dağ yəhudiləri – 10899 nəfər; türklər (azərbaycanlılar – **F.Ə.**) – 1778798 nəfər; başqaları – 131982 nəfər. Cəmi 3056449 nəfər [4, 107]. Lakin 1937-ci il əhali siyahıya alınmasının yekunları məlum olduğdan sonra onun nəticələri ləğv edilmiş [15, 167-174; 16, № 3], 1939-cu ildə yeni əhali siyahıya alınması keçirilmişdi. İ.Stalinin yuxarıda qeyd olunan fikrini təsdiq etmək üçün 1939-cu il əhali siyahıyaalınmasında yalnız 62 ən böyük (çoxsaylı) millətlər hesaba alınmışdı. Arxiv materialları əsasında 1939-cu il əhali siyahıya alınması zamanı Azərbaycan SSR-də aşağıdakı millət və xalqların qeydə alınması müəyyən edilmişdir: azərbaycanlılar – 1870 471 nəfər; ruslar -528.318 nəfər; ermənilər – 388025 nəfər; ləzgilər – 111666 nəfər; talışlar – 87150 nəfər; avarlar – 15740 nəfər; ukraynalılar – 23643 nəfər; almanlar – 23133 nəfər; yəhudilər – 41245 nəfər; gürcülər 10196 nəfər; kürdlər - 6005 nəfər; tatarlar – 27591 nəfər; osetinlər – 2700 nəfər; mordvalar – 5008 nəfər; başqaları – 63899 nəfər. Cəmi 3.205.150 nəfər [17, 30-45].

Beləliklə, 1920-1930-cu illər ərəfəsində və həmin dövrdə Azərbaycan SSR əhalisinin milli tərkibinə dair əsas materialları nəzərdən keçirdik. İndi onların dinamikasını və başlıca tendensiyalarını izləmək üçün 1926, 1937 və 1939-cu illər əhali siyahıya almalarına dair yekun rəqəmləri bir araya gətirək (Cədvəl 2).

Cədvəl 2

Azərbaycan SSR əhalisinin etnik tərkibinin say dinamikası (min nəf.)
(1926, 1937 və 1939-cu illər əhali siyahıyaalmalarının
yekunları üzrə) [4;5;6;18]

Milli tərkib	1926		1937				1939					
			Ümumiyyətlə		1926-cı illə Müqayisədə		Ümumiyyətlə		1926-cı illə Müqayisədə		1937-ci illə müqayisədə	
	mütləq	%	mütləq	%	mütləq	%	mütləq	%	mütləq	%	mütləq	%
Türklər (azərbaycanlılar)	1.438,0	62,1	1.778,8	58,2	+	19,1	1.870,5	58,4	+432,5	23,1	+91,7	4,9
Ruslar	220,6	9,5	479,0	15,7	+258,4	54,0	528,3	16,5	+307,7	58,2	+49,3	9,3
Ermənilər	282,0	12,2	370,2	12,1	+88,2	23,9	388,0	12,1	+106,0	27,3	+17,8	4,6
Dağıstan xalqları (ləzgilər, avarlar)	71,3	3,1	117,1	3,8	+45,8	64,2	127,4	4,0	+56,1	78,6	+10,3	8,8
Yəhudilər	29,0	1,3	10,9	0,3	-18,1	-62,4	41,2	1,3	+12,2	42,1	+30,3	278,0
Talışlar	77,0	3,3	99,2	3,2	+22,2	28,8	87,5	2,7	+10,5	13,6	-11,7	-11,8
Tatlar	28,4	1,2	57,0	1,9	+28,6	100,7	-	-	-	-	-	-
Kürdlər	40,9	1,8	10,9	0,3	-30,0	-75,0	6,0	0,1	-34,9	85,3	-4,9	44,9
Başqaları	127,1	5,49	133,3	4,4	+6,2	4,87	156,2	4,9	-29,1	22,9	-22,9	-17,2
Yekun	2.314,3	100	3.056,4	100	742,1	32,1	3205,1	100	+890,8	38,5	148,7	4,9

Cədvəl 2-dən görünür ki, 1920-1930-cu illərdə Azərbaycan SSR-in əhalisinin milli tərkibində baş verən əsas dəyişiklikləri ortaya çıxarır. Cədvəl respublikanın titul xalqı olan azərbaycanlıların vəziyyətini bütün gərginliklə aşkara çıxarır. 1926, 1937 və 1939-cu illər əhali siyahıyaalmaları üzrə (müvafiq olaraq 1438,0 min; 1778,0 min; 1870,5 min) azərbaycanlıların sayının mütləq olaraq artdığını müşahidə edirik. Lakin respublika əhalisi içərisində azərbaycanlıların payını nəzərdən keçirdikdə, ciddi narahatlıq doğuran tendensiya görünür. Əgər 1926-cı ildə respublika əhalisi içərisində azərbaycanlıların payı 62,1% idisə, 1937-ci ildə bu rəqəm 58,2%-ə enmiş, yaxud 3,9% azalmışdı. 1939-cu ildə də təxminən eyni səviyyə qalmışdı.

Azərbaycan SSR əhalisi tərkibində rusların sayı həm mütləq, həm də nisbi şəkildə artmışdı. Rusların sayı 1926-cı ildə 220,6 min nəfər (9,5%), 1937-ci ildə 479,0 min nəfər (15,7%), 1939-cu ildə isə 528,3 min nəfər (16,5%) olmuşdu.

Ermənilərin sayı da mütləq şəkildə artmış, lakin ümumi əhali içərisində payı eyni şəkildə qalmışdı. 1926-cı ildə ermənilərin mütləq sayı 282,0 min nəfər (12,2%), 1937-ci ildə 370,2 min nəfər (12,1%), 1939-cu ildə isə 388,0 min nəfər (12,1%) təşkil etmişdi.

Dağıstan xalqlarının (ləzgilər, avarlar) sayı və ümumi əhali içərisində payına gəldikdə burada qismən də olsa artım müşahidə edilir: 1926-cı ildə onların sayı 71,3 min nəfər (3,1%), 1937-ci ildə 117,1 min nəfər (3,83%), 1939-cu ildə 127,4 min nəfər (4,0%) olmuşdu.

Talışlar, tatlar və kürdlərlə əlaqədar məlumatlar da qeydiyyatla bağlı idi. Belə ki, 1930-cu illərdə keçirilən əhali siyahıyaalmalarında göstərilən xalqların bir qismi özünü azərbaycanlı kimi təqdim etmişdi.

Beləliklə, 1920-1930-cu illərdə Azərbaycan SSR əhalisinin milli tərkibinin nəzərdən keçirilməsi belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Azərbaycan SSR Cənubi Qafqazda ən çox millətli respublika olmuşdu. 1926-cı il əhali siyahıya almasına əsasən burada 100-dək müxtəlif millət və xalqın yaşadığı məlum olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Мусаева Т.А. Революция и народное образование в Азербайджане. Очерки истории развития народного образования в Азербайджане 1920-1940 годы. Баку: Элм, 1979 г. 288 с.
2. Народное хозяйство Азерб. ССР в 1970 г. стат. ежегод. Баку: Статистика, 1972 г. 282 с.
3. Мамедов К.В. Демографическое развитие в Азербайджанской ССР. Баку, б/и, 1980 г. Приложение 2, 244 с.
4. Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги. Сборник документов и материалов. М.: РОССПЕН, 2007 г. 320 с.
5. Статистический справочник по Азербайджану на 1926 г. Баку: Азерб. ЦСУ, 1927 г. 187 с.
6. Всесоюзная перепись населения 1926 г. т. XIV, ЗСФСР. М.: ЧСУ СССР, 1929 г. 181 с.
7. Социалистическое строительство Азерб. ССР. Стат. сб. Баку: АзУНХУ Союзоргучет, 1935 г. 430 с.
8. Советский Азербайджан в цифрах на 1929 г. Баку: Аз. ЦСУ, 1929 г. 299 с.
9. «Правда», 1939, 2 июня.
10. Şükürov K. Azərbaycanın demografik vəziyyəti (1920-1941) // Kitablar aləmində. 1991, №1-2, s. 84-86.
11. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I c., Bakı: Azər nəşr, 1998, 976 s.
12. Исупов А. Национальный состав населения СССР (по итогам переписи 1959 г.) М.: Статистика, 1964, 60 с.
13. Население Закавказья. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Краткие итоги. Тифлис, Зак. ЦСУ, 1928 г. 50 с.
14. Перепись населения Азербайджана 1931 г. Вып. II. Народность, пол, возраст, грамотность. Баку: Азербешпр, 1932, 280 с.
15. Волков А.Г. Шаг к правде // Демографические процессы в СССР. М., 1990, с. 167-174.
16. Волков А.Г. Как стало кривым зеркало общества. К 60-летию переписи 1937 года. // Мир России, 1997, № 4, сс.49-51
17. ARDA, f. 2511, siyahı 3, iş 377, v. 29, 30-45.
18. Naxçıvan statistika güzgüsündə. Tarixi statistik məcmuə. Bakı: Səda, 1999, 128 s.

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ССР САМАЯ МНОГОНАЦИОНАЛЬНАЯ РЕСПУБЛИКА НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ (1920-1930 –е годы)

Ф.А.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

После оккупации Северного Азербайджана 28 апреля 1920 года XI Красной Армией началось социалистическое строительство. Организация Азербайджанской ССР и

изменения, происходящие в ее политической, социально-экономической и культурной жизни, отразились и на национальном составе населения республики. По итогам Всесоюзных переписей населения 1926, 1937 и 1939 годов наблюдался абсолютный рост численности азербайджанцев (соответственно, 1,438,0 тыс.; 1,778,0 тыс.; 1,870,5 тыс.), их доля в составе населения республики в 1926 г. составляла 62,1%, в 1937 году снизилась до 58,2%, а в 1939 году была 58,4%. Численность русских в 1926 году составила 220,6 тыс. (5,5%), в 1937 г. 479,0 тыс. (15,7%), а в 1939 г. 528,3 тыс. (16,5%), численность армян также абсолютным образом увеличилась в 1926 г. достигла 282,0 тыс., в 1937 г. 370,2 тыс., в 1939 г. 388 тыс., но их доля среди общей численности населения осталась одинаковой.

В Азербайджанской ССР проживало до 100 представителей народов и национальностей народов. Таким образом, Азербайджанская ССР была самой многонациональной республикой на Южном Кавказе.

Ключевые слова: Азербайджанская ССР, национальный состав, этнический состав, население, народ

AZERBAIJAN SSR AS THE MOST MULTINATIONAL REPUBLIC IN THE SOUTH CAUCASUS (1920-1930 years)

F.A.ALIYEVA

SUMMARY

After the occupation of North Azerbaijan, the establishment of socialism commenced on April 28, 1920. Organization of Azerbaijan SSR and changes in its political, socio-economic and cultural life were reflected in the national content of the population as well. There was observed growth in the number of the Azerbaijanis in 1926, 1937 and 1939 years (1.438.0 thousand, 1.778,0 thousand, 1.870,5 thousand respectively). The number of the Azerbaijanis was 62,% of the total population in 1926. The number of the Russians was 220,6 thousand (5,5%) in 1926, 479.0 thousand (15,7%) in 1937 and 528.3 thousand (16,5%) in 1926.

The number of the Armenians increased by 282 thousand in 1926, 370 thousand in 1937 and by 388 thousand in 1939.

Up to 100 nations and nationalities lived in Azerbaijan SSSR which was the most multinational republic in the South Caucasus.

Key words: Azerbaijan SSR, national concept, ethnic concept, people, public